

ФРАНСОА ДЪО ТОТ

/60—70-те години на XVIII в./

Барон Франсоа дьо Тот, френски генерал, роден през 1733 г. в Шамони, Шампан, е син на унгарски благородник от свитата на княз Ракоци, емигрирал през 1717 г. във Франция. През 1755 г. Тот заминава за Цариград с френския посланик Шарл Гравие конт дьо Вержен, за да изучи турски език, след което става негов преводач (1757—1763). През 1767 г. е назначен за френски консул в Крим, води тайни преговори с татарите и специално с хан Крим-Герай. Следната година се връща в Цариград, където от 1768 до 1775 г. изпълнява важни военни задачи, поверявани му лично от султана: реорганизира и модернизира турската армия, осигурява отбраната на Проливите срещу ескадрата на Орлов през 1770 г. и ръководи укрепяването им (1773—1775). През 1776 г. е назначен за инспектор на френските търговски предприятия в турските провинции по средиземноморските брегове. След революцията Тот емигрира в Унгария (1790), където умира през 1793 г. в Бад Татцмансдорф.

Спомените на Тот за пътуванията му из Османската империя са издадени за пръв път през 1784 г.¹ Те предизвикват извънредно голям интерес², тъй като в тях открито и остро се говори за слабостите на Османската империя. Критиките, насочени срещу деспотичното управление, невежеството, лошото правосъдие в империята — дългогодишен съюзник на Франция, срещат противоречиви отзиви у съвременниците на Тот.³

В увода към пътеписа си Тот казва, че спомените му представляват:

„Дневник за пребиваването ми в Турция, в Татария и за последното ми пътуване из целия Близък Изток, при което аз си позволявах само някои забележки, необходими за осветляването на фактите, . . . и без да се отдавам на чувствата, които ме вълнуваха“ (с. XXXI).

Тот критикува грешките на другите пътешественици:

„Как е възможно два века търговия между Европа и турците да са създали само неверни представи. . .“ (с. XVII). „Няма друг народ, за който да се е писало повече, отколкото

за турците, и по-разпространени предразсъдъци от тези за техните нрави. Сладострастието на ориенталците, щастливото опианение, на което се радват сред много жени; красотата на обитаващите сараите; галантните интриги, смелостта на турците, благородството на постъпките им, тяхното великодушие — колко погрешни представи! Тяхното правосъдие дори е било давано за пример“ (с. XV).

В първата част на спомените си Тот описва живота в Цариград от 1755 до 1763 г., и то предимно на „висшето общество“, където има достъп. Едно от първите неща, които му правят голямо впечатление, са честите пожари, придружени с кражби или причинени с тази цел, а и той е свидетел на един от най-големите пожари в Цариград (I ч., с. 10—14).

Деспотичното управление и жестоките и безсмислени екзекуции го ужасяват: след излизане от една аудиенция при великия везир Рекуб паша вижда пред портата девет току-що отрязани човешки глави (I ч., с. 19).

За епидемиите и различното отношение на отделните народности към тях Тот отбелязва:

„Тази година [чумата] отнесе повече от 150 хиляди души само в Константинопол . . . , но трябва да се каже, че турците понасят търпеливо този бич, без да се оплакват. . . Те все още намират най-голяма сигурност в сляпото предопределение.“ Другите народности обаче — гърци, арменци, евреи, вземат различни мерки за лекуване, а само европейците — някакви предпазни мерки (I ч., с. 23, 24).

Тот дава сведения за цариградския патриарх Кирил⁴, неговите разпри с римската църква, свалянето му и церемонията по коронясването на новия патриарх (I ч., с. 50—54).

Ценни са описанията на живота на гръцките фанариоти. Според Тот нравите им представляват смесица от гръцки и турски нрави. Той прекарва няколко дни в лятната къща на фанариота Маноли Сердар и води продължителни разговори с него:

„Приятно ми беше, като го слушах да казва често, че от старата империя на гърците неговите сънародници са запазили единствено гордостта и фанатизма, причинили нейната гибел“ (I ч., с. 55—65).

Тот описва церемониите по погребението на султан Осман [III] и коронясването на Мустафа III (I ч., с. 67—76), подновяването на жестокостите, свързани със законите против лукса, според които се наказват гърци, арменци и евреи, носещи дрехи със забранен за тях цвят. Той отбелязва и тежкото икономическо положение в страната, свързано с девалвация, намаляване на доходите, лоши условия за търговия, грабежи. И типичното за деспотичното управление — отвлечане на внима-

нието на населението чрез устройване на празненства и забавления по различни поводи (I ч., с. 81—86).

За правосъдието по това време според Тот са характерни лъжесвидетелите и стремежът към ограбване, за което дава примери:

„Вече видяхме, че хората на закона единствени могат да се радват на богатствата си, а за християнските или еврейските поданици няма защо да говоря. Презрени, обиждани дори от носача мюсюлманин, който им служи, те биват зачитани от властта само доколкото тяхната дейност натрупва богатства, които всекидневните злоупотреби отнасят по канала на подставените лица в бездната, където владателят поглъща всичко“ (I ч., с. 116—117).

Интересен е и следният пасаж, който показва и отношението на населението към съдиите:

„... Именията на султана също често биват нападани от тези разбойници, наричани хайдути, които вършат там най-големи ужасии. Управниците рядко предприемат нещо за унищожаването им, и то винаги по нескопосан начин, така че усилията им са насочени само към разпръсването и отстраняването на разбойниците от столицата. Ако те извършат убийства в някое село, кадията отива там, за да изнудва жителите, без да се грижи за издирването на виновниците. Поради тази причина първата грижа на жителите винаги е да прикрият престъплението от съдиите, чието присъствие е по-опасно от това на крадците“ (I ч., с. 122—123).

За митническата система в Османската империя Тот казва:

„Според думите на европейците би могло да се повярва, че митата при турците са по-леки, отколкото при другите народи. Наистина французите плащат само три на сто. Аз няма да включвам в сметката униженията, които трябва да се понасят при всички обстоятелства; те са чужденци: тяхното положение не ни интересува при изследването на нравите и управлението на местното население. То е задължено да плаща седем на сто, а за много стоки за потребление и десет на сто мито. Поради милост, с която дори се хвалят, този данък се събира в натура: но какво се получава? От сто калкана, които един рибар носи, вземат му десетте най-хубави, които само струват колкото всичката дребна риба, която му оставят“ (I ч., с. 117).

Във втората част Тот описва пътуването си при татарите и обратно до Цариград през 1767 г. Той минава руско-турската граница на р. Нестър⁵, срещу Сваниц⁶, описва крепостта Кочим⁷ (II ч., с. 14). Характерен за положението на местното християнско население е следният епизод. За прекарване колата на Тот през река Прут неговият водач. „Али ага беше събрал с удари на бич близо триста молдавци от околността и ги беше накарал да работят цялата нощ, за да направят от

трупн един прост сал“. Когато Тот проявява недоверие по отношение сигурността на сала, агата го успокоява:

„Как? — ми каза той. — С тези две оръдия — като ми пока бича си и повече от сто селяни, твърде недоволни, защото ги беше докарал от отсрещния бряг — не се безпокойте, ще ги накарам да носят и света на раменете си, а ако салът потъне, всички тези здравеняци знаят да плуват, те ще го поддържат; ако загубите една карфица, всичките ще ги обеса“ (II ч., с. 13—20). „Той събираше храна по същия начин, по който строеше салове“ (II ч., с. 22). *Баронът отначало се възмущава, че турчинът бие „нещастните молдавци“, но много бързо се примирява, защото според него приведенят като пример разговор между него, един старейшина на молдавското село и Али ага (II ч., с. 15—24) показвал, че нямало друг начин да се разбереш с тези хора освен чрез насилие. При това той заключава: „След този пример как може да не призная, че методът на Али беше по-добър от моя и да не се излекувам от моето вироглавие за човечност? Аз фактически имах необяснима, но очевидна грешка: това беше достатъчно, за да се подчиня, и против себе си отсега нататък оставих на моя водач грижата за прехраната ми, без да го коря за средствата“ (II ч., с. 23—24).*

При преминаването през Влахия и Молдавия, които Тот нарича „Гръцко княжество“⁸, Тот изброява причините, довели до „опустошаването на двете най-хубави провинции в Османската империя“ (II ч., с. 24—25). „Като се има пред вид, че понастоящем Влахия и Молдавия са повече претоварени с данъци и по-жестоко потискани, отколкото по време на най-големия си разцвет, човек би могъл да получи вярна представа за плачевното състояние на тези области. Изглежда, че деспотът, погълнат единствено от мисълта за разрушение, вярва, че трябва да изисква повече, когато броят на хората и плодородността на земята намаляват. Когато минавах през Молдавия, видях да събират от народа единадесетия поголовен данък за годината, въпреки че беше още месец октомври“ (II ч., с. 25).

За град Яш казва следното:

„... Ако се изключат къщите на боярите и тези, в които живеят гърците от Константинопол, придружаваша княза, за да си разпределят с него плячката от Молдавия, всички други жилища в столицата се отличават с най-голяма нищета“ (II ч., с. 30).

След като описва експлоатацията, на която населението било подложено както от страна на боярите, така и на княза-фанариот, Тот заключава:

„Можем също да кажем със сигурност, че тази провинция, както и съседната ѝ Влахия, като са се подчинили на Мехмед II при условие и двете да бъдат управлявани от гръцки князе и да плащат само умерен данък, не са направили много добра

сделка, както са се хвалили авторите на този договор, защото те несъмнено не са предвидили, че поради суетата на гърците **управлението** на тези провинции ще се наддава на търг: те не са могли да разберат пагубните последици от клаузата за сменяемостта, предоставена на султана. Ужасната сделка между алчен деспот и горделиви роби, които той издига за князе, когато му харесва, и отстранява, когато поиска“ (II ч., с. 31).

След като завършва мисията си при татарите, той се връща в Турция през Исмаил, преминава Дунава срещу Тулча и навлиза в Добруджа, [за която дава следното обяснение под линия (II ч., с. 153): „Доброджан⁹ — провинция на Европейска Турция между Дунав и планините на Тракия, тя е прочута с една раса дребни коне, които турците много ценят, понеже всички тичат рахван.“]

„След като прекосихме равнините на Доброджан, наблюдавах, че теренът неусетно се издигаше към подножието на планините, отделящи ни от Тракия; навсякъде имаше мраморни пластове, които, изглежда, служеха за основа на Балкана“ (II ч., с. 153). [Под линия е дадено следното обяснение: „Това име турците дават на планините в Тракия, обикновено на най-високи вериги.“] „Ние проникнахме в тези планини през един проход, откъдето извира Камшиксуй¹⁰ (реката на бича). Този планински поток, подхранван постоянно от изворни **води, тласкан** по течението си от скала на скала, така криволичи, че трябва да се пресече седемнадесет пъти, докато се стигне до дъното на прохода, откъдето започнахме да изкачваме планините по много труден път. За пренощуване спряхме в едно село¹¹, разположено към средната област, и се приготвихме за почивка, когато чухме шум от многобройна конница. Беше новият Калга султан, брат на Девлет-Герай, когото портата бе определила да наследни Крим-Герай на татарския трон“ (II ч., с. 154).

По негово настояване се отклоняват малко от пътя си, за да се отбият в Серай¹². [Забележка под линия, дадена от Тот: Град в Румелия от личните владения на татарските султани.]

„Аз лесно се реших да мина през личните владения на татарските султани, за да допълня изследването си за всичко, което се отнася до този народ, чрез картината за начина, по който те живеят в Румелия. Трябваше да преминем още най-високата планинска верига на Балкана; видът на различните земни пластове и разнообразието на скалите, които природата, изглежда, е разчупила с усилие само за да даде знак на богатствата, които те крият, показва на всяка стъпка тези големи чудеса, които, като разширяват представите ни за произхода на природата, ни карат да съзерцаваме нейните творения с по-голямо желание и интерес. На това място в планината видях останки от стари крепости, наблюдавах многобройни изко-

пи, подобни на тези, които бях забелязал в Крим и без съмнение също и в Балкана представляват паметници на тиранията.¹³

Като стигнахме до високата част на тези планини, видяхме множество теменужки, които образуваха удивителен и приятен килим, тъй като стъблата и листата им бяха скрити под снега. Продължихме пътя си и преминахме по пътя, който сега трасираха за османската армия. Той водеше към Исакче¹⁴. Този път, означен само с няколко повалени дървета, чиито стъбла, бяха отсечени на две стъпки от земята за леснина на работниците, предлагаше малко удобства за артилерията, която трябваше да минава оттам. В равнините две купчини пръст, издигнати отдясно и отляво на пътя, повтарящи се на известно разстояние и винаги на видно място едни срещу други, бяха единствените жалони на този път. Аз го напуснах при Кирк—Килисие (четиридесет черкви)¹⁵ (II ч., с. 154—155).

„Пристигнахме в Румелия и едва навлязохме в личните владения на джингиските князе¹⁶, аз се смаях от богатата гледка, тъй чужда за останалата част от Османската империя. Разнообразни, богати и грижливо поддържани насаждения, вили, приятно разположени градини, много села, във всяко от които се открояваше замъкът на господаря и неговите градини украсяваха земята и се простираха по хълмовете, като образуваха едно цяло, отговарящо на европейския вкус, а отделните му части удвояваха учудването ми.¹⁷

Пред нас се показва град Серай заедно с палата на хана. Стигнахме до него по голяма алея, която минаваше край фасадите на сградите и водеше до площада, отделящ града от двореца. Много улици като радиуси на един кръг продължаваха в равнината през насажденията и образуваха звезда, в чийто център беше разположен първият двор. Ние го прекосихме и стигнахме втория, където слязохме от конете. Първо ме въведоха при селиктара в една от страничните сгради. След като ми остави няколко минути за отпих, който винаги се придружаваше с кафе, този офицер доложи на господаря си за моето пристигане и след един момент се върна, за да ме заведе на аудиенция. Един параден двор беше разположен пред изолираната жилищна сграда, обитавана от Девлет-Герай. Заобиколен от голям брой царедворци, той изглеждаше по-загрижен за братата си, която беше задължен да пусне да расте поради издигането си на трона, отколкото за официалните задължения, които трябваше да изпълнява. Един продължителен разговор с този княз ме убеди, че той — твърде млад още и може би със слаб характер, за да се осмели да следва пътя на своя чичо Крим-Герай — няма друга амбиция, освен да се доверява на великия везир.

Когато напуснах новия хан, беше твърде късно, за да продължа пътя си. Предложението, което ми направиха, да пре-

карам ношта в двореца приех, и то на драго сърце, тъй като селиктарът, натоварен да ме подслони, ми се стори любезен и достатъчно осведомен, за да може да отговори на въпросите, които исках да му поставя във връзка с всичко, което току-що бях наблюдавал. Той ме осведоми, че тази провинция, дадена като апанаж на семейството на Джингис хан, разделена на отделни територии, осигурява на всеки от неговите членове наследствени владения, независими от Портата и в които правото на убежище е ненакърнимо. Това допълнително право е станало най-важното, защото в Османската империя всеки негодник остава безнаказан, ако има с какво да заплати на султана за това. Към тези доходи, които се получават често, и то в брой, се прибавят десятъкът в натура, поголовният данък и другите поземлени данъци. Богатството на тези князе се увеличава и от дохода от службите, които се изпълняват в Крим; но това предимство, което Портата е предоставила единствено на наследниците на Селим-Герай, ги отличава чрез охолството, което имат, от другите клонове, чиито султани, разчитащи единствено на апанажите, до днес вегетират със съвсем ограничено състояние“ (II ч., с. 156—158).

„Отклонението, което бях направил, за да отида в Серай, беше дало време на турската армия да мине Пазарджик¹⁸ и когато стигнах на пътя на Константинопол, срещях само изоставашите, но трупове, с които беше отрупан пътят, разоренето на селата и опустошението на цялата страна показваха без друго ужасното безредие, което я съпровождаше при преминаването ѝ. Кавалерийски и пехотински групи се присъединяваха към тази армия, едните и другите без офицери начело и без следа от дисциплина. Малките групи, които ние срещаме, изглежда, че бяха събрани само за да се карат и бият помежду си, да стрелят където им падне, да се забавляват от възникналите инциденти, да убиват някои нещастни християни и считайки, че техните неприятели са вече изстребени, мимоходом да събират останалата неприбрана реколта; но тя беше така добре ограбена от ядрото на армията, че остатъците от тази ужасна жътва достигаха дори до стените на Константинопол; огънят беше опустошил всичко. Ние сменяхме конете си върху пепелищата на станциите и не можахме да намерим никакъв подслон по този път до Седемте кули¹⁹, където слязох от коня, за да продължа по море до предградието Пера“²⁰ (II ч., с. 159—160).

В третата част Тот описва церемониите, приличащи на маскарад, при обявяването на войната в Цариград²¹, лошата организация на турската армия.

„... Армията [на Емин-паша], нарастваща всекидневно от стичането на фанатизирани мюсюлмани, скоро става най-опасният неприятел на империята. Липсата на хранителни припаси,

безредието сред това изгладняло множество, грабежите, придружаващи разпределянето на храните, убийствата, винаги слабата и презряна власт, когато управлението очевидно е порочно. . .“ (III ч., с. 14).

Безредието и несигурността били толкова големи, че група бандити нападнали дори сградата на френското посолство в Цариград. Когато френският посланик Сент Прист отишъл да се оплаче на Портата, Реис ефенди го изслушал с интерес и съчувствие и възмутен възкликнал:

„Какво, тези голтаци са посмели да обидят двореца на Франция: те са луди. . . Да нападнат френския посланик? По пътя си нямаха ли достатъчно гръцки, еврейски, арменски къщи? Защо не ги ограбиха тях, вместо да ни поставят в такова затруднение. . .“ Така този министър оплакваше нуждата от осигуряване спокойствието на един посланик, а намираше за съвсем естествено да пожертвува това на обществото“ (III ч., с. 15).

В последната, четвърта, част Тот описва пътуването си през малоазийските и северноафрикански провинции, тъй като е назначен за инспектор на френските търговски предприятия в Близкия Изток. Във връзка с тази нова задача той отделя по-голямо внимание на положението на стопанството, търговията. Той минава и по европейския бряг и посещава Крит, Кипър, Родос, Солун. Данните за Солун са интересни с оглед на центробежните сили, съществували в периферните провинции на Османската империя²²:

„. . . Пристигнах в Тесалоник, един от най-големите пашалъци в Европейска Турция. При влизане в морския залив, водещ към него, се вижда известната планина Атос, днес Света гора, където живеят само гръцки монаси. Според някои сведения те притежавали сбирка от най-ценни ръкописи; сигурно обаче е едно, че те не знаят да четат. Също така вярно е, че книгите на стария Тесалоник, както и тези на Константинопол, по време на завладяването са били поставени под ключ, а след това варварите са разтопили олово в ключалките, така че остатъците от литературата на гърците, попаднали в ръцете на суеверието и невежеството, са така добре защитени от тези неприятели на книжовността, че едва ли ще можем да се похвалим с измъкването на част от тях.

Характерно за турското управление в Тесалоник е опозицията, която деспотизмът тук среща от страна на милицията. Нейното самочувствие се увеличава постоянно от предпазливостта, с която се отнасят към нея; тя си присвоява отделни части, отскубвайки ги от властта, и заграбва управлението на Тесалоник. Няколко паши един след друг са станали жертва. Но тази съпротива спрямо деспотизма е далеч от унищожаване на неговото въздействие, а по-скоро увеличава тиранията. Защото

еничерският ага, подчинените му началници и всеки един отделен еничерин са също тирани, с които Портата се отнася внимателно, пашата се бои от тях, а цялата страна се ужасява.

Използуването на постоянни гарнизони от турците, прибавено към недисциплинираността на войските, им дава известно чувство на собственост върху мястото, където са настанени. Там те упражняват права, осветени от обичая, които техният съюз пази и които постоянно противоречат на реда, който би трябвало да се въведе. Съгласно този принцип галионджиите, които имат правото да продават агнета в Константинопол, с принуда ги изкупуват от стопаните им. Турските войски във всеки град се ползват от подобен вид привилегия за монополно право на търговия с някаква стока; тяхното единство поощрява стремежа им към измама, при което страда фискът. Тази нечестност се забелязва по цялото крайбрежие на архипелага, където извличането на жито е станало основа на контрабандна търговия...

Сеченето на дървета по бреговете също е изложено на грабеж. Най-могъщият собственик на страната си присвоява правото да разполага с тези собствениности и морският капитан, който купува контрабанда и се стреми винаги да подобри пазара си, поощрява естествено този грабителски дух, унищожаващ всяка дисциплина, и оставя на държавата, осигуряваща му моряците, само неизчислими загуби“ (IV ч., с. 93—95).

Увод, подбор и превод: М. Киселинчева

Коментар: М. Киселинчева, Б. Цветкова и П. Коледаров

¹ Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. P. I-IV. Amsterdam, 1784.

² Веднага биват преведени на английски: Лондон, 1785; и на немски: Франкфурт и Лайпциг, 1787—1788, и Виена, 1788.

³ Докато според някои: „Сведенията на барон Дьо Тот за Турция и жителите ѝ са много ценни и точни въпреки някои преувеличения, които лесно може да се обяснят от характера на автора“ или „Той е първият, който изяснява с точност и безпристрастност хаоса от погрешни представи, с които тази част от света е била забулена за Европа“, то други го критикуват за „голямото му самоизтъкване, очевидното пренебрегване на истината и най-вече за това, че подценява Османската империя“. Вж. Е. С. Сох, A reference guide to the literature of travel. T. I. Seattle, 1948, p. 234.

Особено остри са критиките на Пейсонел, дългогодишен френски консул в Смирна, написани под формата на писмо до маркиз Н., които са приложени към второто издание на пътеписа. Независимо от някои правилни бележки и уточнения критиката на Пейсонел се свежда в главни линии до едно: недоволство от неблагоприятната светлина, в която е представена Османската империя. В крайна сметка обаче той също признава, само че с явна болка, съществуващите слабости, които Тот разкрива като нещо куриозно: „...Принуден съм да ги порица, че не вървят в крак с европейците и са изостанали от тях с два века въпреки средствата, които техните приятели често са им предлагали за обучаването и усъвършенству-

ването им.“ Вж. M. D. P e y s s o n n e l, *Observations critiques sur les mémoires de M. le Baron de Tott pour servir à l'histoire des Turcs et des Tartares.*—In: *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1785, P. V, p. 14.

⁴ В текста Тот навсякъде го нарича неправилно „Кирло“, за което е и критикуван от Пейсонел.

⁵ Р. Днестър.

⁶ Гр. Каменец—Подолск, Украинска ССР.

⁷ Гр. Хотин, Украинска ССР.

⁸ Поради това, че през това време са управлявани от назначени от Портата князе-фанариоти (срв. *Istoria României. Compendiu*, Bucurest, 1969, p. 233.

⁹ Областното име Добруджа. То произхожда от арабския етникон на българите Bugra. M. M. A l e x a n d r u — D e r s c a (*L' Origine du nom de la Dobroudja, Contributions onomastiques*, Ed. de l'Ar. de la Rép. Pop. Roumaine, Bucuresti, pp. 97-114) го превежда като „господство или страна на българите“.

¹⁰ Р. Камчия. Върбишкият проход.

¹¹ Не може да се уточни за кое село в Шуменски окръг става дума.

¹² Село Върбица, Шуменски окръг, до което са били сараните на Гераните. За запазените досега дворци на Гераните вж. H. J. K o n n r u m p f, *Zwei weniger bekannte islamische Denkmäler in Bulgarien.-Südost-Forschungen*, T. XXX, 1971, p. 291—296.

¹³ Не е ясно какво иска да каже.

¹⁴ Исакча, Румъния.

¹⁵ Къркклисе, Лозенград, дн. Къркларели, Турция.

¹⁶ Тот свързва произхода на татарските ханове с династията на Чингис хан под влияние на историческия спомен за овладяването на Крим от внука на Чингис хан — Батий, основател на Златната орда (XIII в.).

¹⁷ Много ценно описание на Серай, като се имат пред вид оскъдните сведения, запазени за него от този период.

¹⁸ Хаджиоглу Базарджик, дн. гр. Толбухин.

¹⁹ Йеди куле, фортификация, служеща за затвор.

²⁰ Квартал на Цариград.

²¹ Руско-турската война 1768—1774 г., завършила с мира в Кючук-Кайнарджа.

²² За състоянието на Османската армия и държава по това време и идеите за реформирането им, във връзка с които е и дейността на барон Дьо Тот, срв. Ел х а д ж А х м е д А л и п а ш а, *Османски политически трактат*. Подготвила за печат — Бистра Цветкова София. 1972, и там посочената литература.